

**Het verhaal van Lely, Lorentz en Thijsse,
over de afronding van de Zuiderzeewerken**

door

Wouter van Dieren

Stichting Wetlands in het IJsselmeer

Misschien verandert er niets. Misschien wordt het er een rommeltje of komt er nieuwe natuur. Of – je weet het maar nooit – komt er een soort Nieuw Manhattan tussen de windmolens van Flevoland en de Rembrandttoren aan de Amstel. Misschien wordt het water er vanzelf weer schoon en strijkt de zwarte ooievaar op een dag gewoon neer op de punt van Marken.

Zoals Marten Bierman het ooit zei, in een ver verleden brachten hij en ik, en honderden anderen, “onze gezinnen in veiligheid in Noord-Holland”, weg van de stinkende stad die in een oogwenk was overspoeld door de plotselinge komst van de automobiel. Dat was rond 1970. En dus streken wij neer in de polder en langs de dijk, met uitzicht op wat wij bij voorkeur de Zuiderzee noemden.

Zo veilig was het daar echter niet. Er bestonden nog altijd plannen voor de aanleg van de Markerwaard, die een smalle strook water zou laten, tegen onze kust aan. En in die polder zou Schiphol II komen. Ervaren actievoerders die wij waren richtten wij de actiegroepen Markerwaard van de kaart en Vliegveld Markerwaard? op, die spoedig fuseerden tot de VBIJ, de Vereniging tot Behoud van het IJsselmeer. Met de professionele reclamejongens van het bureau FHV bedachten we het nog altijd prachtige logo van het door een wolk, een vis en een golf gecombineerde natte hart. Binnen een paar jaar groeide de vereniging tot zesduizend leden en verdween de Markerwaard uit de plannen.

Als wij met onze kinderen in de Zuiderzee wilden zwemmen, was dat geen pretje. Tegen de dijk klotste een zwarte drab, en daar moest je eerst doorheen. De strandjes lagen er vol mee. Tegen de basaltglooiing groeide een wildernis van brandnetel, wilgenroosje, melde, raaigras en perzikkruid, stikstofminnende pioniervegetatie of gewoon onkruid, op een bodem van afvalplastic, dat toen nog kwistig in de omgeving werd weggegooid.

Binnen de VBIJ ontstonden al gauw verschillende stromingen: waterstaatkundige, ecologische en recreatieve. Nadruk op kwantiteit en waterhuishouding, of nadruk op natuurwaarden, of nadruk op de open ruimte. Voor kleine zeilers zoals wij (het grote jachtwerk is pas van recente datum) bleek de oostkant geen gemakkelijk vaarwater, de golfslag was er hoog en kort. Bij slechte wind stond er bij Stavoren een zware zee. Tegen de kust van Friesland groeide een begin van een wetland, de Makkumer- en Workumerwaard, waar de westenwind een zandwal opstuwde die langzaam dichtgroeide, een walhalla voor vogels.

Er kwamen exoten – de driehoeksmossel en de wolhandkrab – en de aalscholverpopulatie groeide spectaculair. 's Zomers zag onze zee groen van de algenbloei.

Was dit nu een natuurgebied of iets anders? En wat is het nu?

Onze stokoude buurvrouw had de overstroming van 1916 nog meegemaakt. De ansjovis zwom in de stal van haar boerderij. Aan boord van de botter waarmee wij de Westwalwedstrijd zeilden, bevond zich een scheepsjournaal uit 1925, vol verhalen over onafzienbare scholen ansjovis en Zuiderzeeharing. Die rijkdom aan natuur was voorgoed verdwenen, zoveel was wel zeker.

Als Nederland niet vol is, dan blijft dit gebied waarschijnlijk onberoerd. Wel vol? Dan zal het grote geld ook hier z'n territorium zoeken. Of, als dit wel natuur heet, maar niemand doet wat, dan zal het zo blijven, met langzame, autonome veranderingen. Als dit echter geen natuur mag heten, maar wel een VHR -gebied is, dan zullen er ooit ingrepen komen om die natuur te verbeteren.

Als dit goed wordt begrepen, begeleid, bestuurd en uitgedacht, dan zou er iets prachtigs kunnen groeien. Ik acht de kans echter groter dat alles zal worden overwoekerd door de foutmachine van de Randstad, waar het voller, lelijker en smakelozer is geworden.

De laatste paar jaar hebben wij met de Stichting Wetlands geprobeerd om het gebied positief op de politieke agenda te krijgen. De aanleiding daartoe ligt in de geschiedenis van 35 jaar VBIJ en de vraag wat er met de finale van het plan-Lely gaat gebeuren. Boze tongen riepen dat het hier gaat om een slukse omsingeling door projectontwikkelaars. Maar zelfs die hebben het inmiddels begrepen. Algemeen is nu aanvaard dat alle keuzes in het gebied worden bepaald door de volgorde van blauw en groen vóór rood en grijs. Ofwel, eerst de waterhuishouding en natuur goed vormgeven, dan de bebouwing en dan pas de mobiliteit. Dat lijkt vanzelfsprekend, maar is het niet. Bij de ontwikkeling van IJburg I was veel meer groen en blauw voorzien, en het rood is daar mijns inziens mislukt. De centrale, lange kale weg erheen lijkt te zijn ontworpen om straks doorgang te verlenen aan een mogelijke brug of tunnel naar Almere, dwars door het IJmeer. Toen ik ooit de ontwerper van het stadsdeel trof, in wat toen nog een zandvlakte en een maquette was, motiveerde hij het onherbergzame karakter van zijn project met een

verwijzing naar de ruige Zuiderzee: hier moesten we worden herinnerd aan de elementen van de natuur, aan storm, regen, huiveren, kou. Hij heeft het gerealiseerd, maar wat een misvatting: zeevolk bouwt juist beschut en beschermend, overal ter wereld.

Ooit gold een ijzeren waterstaatswet die stelt dat je niet aan, op of tegen de dijk mag bouwen. Maar dat taboe is verlaten. Amsterdam mocht buitendijks gaan. In Volendam is buiten de dijk een in fraaie lokale stijl vormgegeven Marina neergezet. Bij VBIJ-nieuwe stijl (nu geheten Stichting Verantwoord Beheer IJsselmeer) leeft de droom om het getijdengebied te herstellen door de Afsluitdijk open te breken; een aantrekkelijk perspectief, omdat zo'n brakwaterzone rijk aan natuur zou worden. Dijkbeheerders, landbouwers en drinkwaterbedrijven maken bezwaar om redenen van veiligheid (bij een stijgende zeespiegel) en vanwege de verzilting die dit veroorzaakt, ook op het land. Mij lijkt een compromis denkbaar, met behoud van zoetwaterreservoirs en winst voor de natuur. In Friesland droomt men van eilanden bezuiden Kornwerderzand, zodanig dat er een beschutte, brede vaarroute ontstaat tussen dit nieuwe land en de kust vanaf Workum, en een groot nieuw recreatie- en natuurgebied op die eilanden. Frieslands tweede economische pijler, de watersport, zou er een fikse impuls door krijgen.

Het ziet ernaar uit dat we het met elkaar eens zijn dat het IJsselmeergebied een ecologische en planologische kwaliteitsslag kan maken. De vraag is hoe, en de bovenliggende kwestie gaat over de inhoud die we aan het begrip kwaliteit geven. Ofwel: hoe zorgen we ervoor dat het deze keer niet (weer) mislukt?

In de ecosysteemtheorie kennen we het begrip ecologische gradiënt. Natuurgebieden en landschappen bestaan uit zones waar het ene type in het andere overgaat, uit verbindingen en barrières. Harde gradiënten zijn abrupte overgangen; in het IJsselmeer zijn dit de dijken, met veel basalt, langs overwegend steile oevers. Binnendijks ligt vaak rijke natuur, maar op de harde overgangen buitendijks gedijt niet veel. Waterplanten worden weggeslagen door de harde golfwerking, vissen vinden er geen paaigrond en de meeste vogels zoeken er vergeefs naar voedsel. Door vooroevers van variërende breedte, op een hoogte ongeveer gelijk aan het meerpeil, te creëren vóór deze dijken, gaat de natuur er met sprongen op vooruit, want dit worden dan zoet- en brakwatermoerassen, rietlanden, kwelders, die herbergzaam zijn voor vele planten- en diersoorten – ongeveer zoals de

Oostvaardersplassen. Leg je deze aan tussen Enkhuizen en Lelystad, aan beide zijden van de Houtribdijk, dan zijn er geen verliezers, mits je het nieuwe gebied niet inricht voor bollenkwekers, wat sommige boeren hebben bepleit. Er is dan ook ruimte voor de mens, voor wonen, recreatie, strandleven, havens. Stille, rijke natuur kan heel goed samengaan met drukke recreatie, mits ze maar goed gescheiden blijven. Vooroevers van Ketelmeer tot Almere, van Den Oever tot Andijk, ze zijn allemaal mogelijk.

Behalve dat deze kwaliteitsslag op zich al aantrekkelijk is, is er nog een motief: de natuur in Markermeer en IJmeer zelf gaat achteruit. De spiering, het stapelvoedsel voor vogels en roofvissen, loopt drastisch in aantal terug. En de driehoeksmossel, de grootste voedingsbron voor duikeenden, neemt eveneens in aantal af.

De oorzaak van deze achteruitgang is te zien op satellietfoto's, waarop het troebele Markermeer schril afsteekt tegen het helderder IJsselmeer. Het gaat hier om een grote platte bak met water dat met een oostenwind tegen Noord-Holland klotst en met een westenwind tegen Flevoland. De ooit gevarieerde bodemprofielen zijn gladgestreken, het dunste slib blijft in suspensie en de zwaardere delen werden de modderbanken waar mijn kinderen bij het zwemmen niet doorheen wilden.

Slib belemmert het zonlicht, en daarmee de groei van algen en fytoplankton, waardoor de daarop volgende voedselketen van schelpdieren, vogels en vissen op de rem gaat. Maar ook de klimaatverandering heeft invloed, want een zalmachtige als de spiering behoeft koud water om op te groeien, en het IJsselmeer is gemiddeld te warm aan het worden. Dus loopt de spieringstand terug en krijgen veel visetende vogels voedseltekort. Bijgevolg gaat de natuurkwaliteit in IJ- en Markermeer, maar ook in het IJsselmeer, trendmatig achteruit.

Toch hoor je zelfs veel groene organisaties en de Kwade Zwanen niet pleiten voor grandioos natuurherstel. Het gebied is VHR-beschermd en dus moet het gewoon op slot, zo luidt de Zwanenzang.

Ecologen van RIZA, provincies, gemeenten en universiteiten zijn het eens: ook al geldt hier de VHR, het gebied staat er slecht voor, en de overheid is zelfs verplicht om in het kader van de VHR in te grijpen. Daarbij ligt uitdieping voor de hand, met als doel het slib in te vangen op grote diepte (tot vijftig à honderd meter) en met het

materiaal uit die putten de gewenste moeraszones aan te leggen, beschermd door lage, luwte veroorzakende dijken, waarmee het slib buiten de deur gehouden wordt. Aldus ontstaat het gewenste bodemreliëf, met gradiënten langs de oevers en slibputten in de bodem. Misschien krijgt zelfs de spiering in het diepe koude water van die putten grotere opgroeikansen.

Bij dit nieuwe bodemreliëf heeft het ook zin om het huidige, onnatuurlijke peilregime ('s winters laag, 's zomers hoog) te veranderen. Het streefbeeld is een seizoengebonden peil dat in de (late) winter hoger en 's zomers lager staat. Hierbij toont de klimaatverandering haar goede gezicht, omdat de toenemende zomerdroogte die daarvan het gevolg is, zal zorgen voor een groter beroep op het IJsselmeerwater en dus een tendens naar lager peil in de zomerperiode.

Omdat de Randstad wel als vol wordt ervaren, kijkt de politiek niet alleen gretig naar de Noordzee, maar ook naar het lege IJ- en Markermeer. Wat je daar niet allemaal mee kunt! En dus ontwierp Atelier IJmeer een buitendijks Almere Pampus, wil een ander een soort baai van San Francisco met dito brug, gaat IJburg II op de tekentafel, ligt er een plan-Markeroog (winnaar van de E.O. Wijersprijsvraag), heeft Wieringen zijn Lago Wirenze en wordt er gedacht over Volendam-in-Zee en Kornwerder Eilanden. Van al deze plannen zal misschien niet veel terechtkomen: het traditionele polderen leidt nu eenmaal niet tot inpolderen. Wat er wel gebeurt?

Op Rijks- en provinciaal niveau is het een beleidsdrukte van belang: talloze werk- en stuurgroepen, met een baaierd van betrokken bestuurders, ambtenaren en wetenschappers zijn gemotiveerd aan de slag met planstudies en visievorming. Er is een studiegroep Openbaar Vervoer ter verbetering van de verbindingen tussen Schiphol, Amsterdam, Almere en Lelystad (OV SAAL). De Schaalsprong Almere heeft betrekking op zestigduizend extra huizen, met een wens tot buitendijks. De Toekomstvisie Markermeer-IJmeer gaat over groen-blauw-rode varianten voor het grotere geheel. Zeer ingewikkeld is de zogeheten nota Rijkskader IJsselmeergebied, een soort overkoepelende PKB voor het hele IJsselmeergebied, waarin alles op z'n plaats moet vallen. Een coalitie van groene NGO's heeft een eigen visie gepubliceerd: de Groen-Blauwe Vlinderstrik. En alles wordt weer overschaduwd door het programma Noordvleugel van het Urgentie Programma Randstad.

In deze turbulente beleidsomgeving hebben sommige NGO's gekozen voor een slim slot op de deur met behulp van de VHR. Ontken het natuurprobleem en bestrijd het demografische model achter woningbouw en schaa sprongen. Dan valt het hele planschema om dat anders door de VHR juist wel wordt mogelijk gemaakt.

Om dat te kunnen volgen moeten we die VHR-schema's verduidelijken, want die worden door te velen niet begrepen en zijn dus een bron van misverstanden en frustraties. Bij diverse gelegenheden riepen verwarde bestuurders op tot een noodwet om de VHR buiten de deur te houden en complexe besluitvorming te omzeilen. Anderen hebben er hardop voor gepleit de Raad van State op te heffen, waar menig economisch belang tegenover de VHR z'n Waterloo vond.

Stel dat je een activiteit in zo'n natuurgebied wilt ondernemen, wat dan?

Alle activiteiten in natuurgebieden zijn vergunningplichtig: de initiatiefnemer moet een vergunning aanvragen en daartoe onderzoek doen. Als hij aannemelijk maakt dat de activiteit geen natuurschade berokkent, dan kan een vergunning worden afgegeven. De bestuursrechter kan daar echter een stokje voor steken als iemand aannemelijk maakt dat er wel schade zal optreden.

Elke activiteit betekent een zeker effect, hoe klein ook. Essentieel is of die activiteit de waarden van het gebied significant aantast. Elk natuurgebied kent een lijst met "kwalificerende waarden" die als essentieel voor dat natuurgebied worden aangemerkt.

Wat significant is wordt door de gemeenschap van wetenschappers bepaald, niet door politici of voormannen van NGO's. Zo levert de huidige manier van gaswinning onder de wadden geen significante schade op voor de droogvallende wadplaten en dus ook niet voor schelpdieren en vogels.

Het kan ook zijn dat een activiteit wél significante schade oplevert. Om dan een kans te maken op uitvoering, moeten er dwingende redenen van groot openbaar belang zijn. Bovendien, aldus de VHR, moeten alle andere opties zijn uitgeput. Zijn er alternatieven, dan gaan die in principe vóór, ook al zijn ze misschien onhandiger, duurder of politiek minder wenselijk. Bovendien moet voor alle schade afdoende compensatie plaatsvinden aan het natuurgebied dat de schade ondervindt.

In ons gebied impliceert dit dat het bovenliggend belang misschien kan worden ondergraven door de demografie onder de huidige woningbouwplannen te betwisten. En inderdaad, planologen gaan hier op de automatische piloot: je komt zelden

een kritische noot tegen bij gehanteerde prognoses. Maar hoe zit het dan met de vergrijzende bevolking? En met de trendmatige verkleining van de Nederlandse huishoudens, die gepaard gaat aan verhoging van de wooneisen, waardoor ieder meer woonruimte voor zichzelf claimt? De heersende verwarring op dit gebied is voer voor bezwaarschriften. Valt dit bovenliggende belang af, dan staat de VHR-barrière als een huis. Hetzelfde geldt voor het alternatief. Stel dat de demografie wel zou kloppen en er is een goed alternatief voor dat bouwvolume, ook in termen van woonkwaliteit, bijvoorbeeld in Almere-Oost, dan kan dit alweer een aanleiding zijn om een VHR-procedure bij de Raad van State te doen slagen. Het beleid MOET antwoorden vinden op deze vragen. Zijn die er niet, dan zijn buitendijks rood en grijs uitgesloten.

En dan die compensatie. In gesprekken met gemeenten en actiegroepen bleek dat dit als een bedreiging wordt gezien en niet als een kans. Indien er consensus ontstaat over de regionale ecologische achteruitgang van de natuur, dan staan de volgende keuzes open: ofwel we besluiten om niets te doen en wachten op een aanwijzing vanuit Brussel, want in een VHR-gebied mag zo'n kwaliteitsverlies niet ongemoeid blijven. Ofwel we besluiten tot grote investeringen, in de vorm van vooroevers, luwten en moeraszones. Dat gaat al gauw een miljard kosten. Is dat niet via de begroting vrij te maken, dan volgt de verguisde koppeling tussen rood en groen: de projectontwikkeling betaalt, maar reserveert een deel voor woningbouw en infrastructuur; de natuur profiteert dan minder en de ontwikkelaar meer, dat spreekt vanzelf.

Dit alles is ver buiten de orde van de bestaande planologische beleidskaders. Er bestaat geen precedent. De oude polders werden aangelegd zonder complexe beleidsvoornemens. Lely bedacht het plan, Lorentz berekende het traject van de Afsluitdijk, de baggeraars togen aan de slag en de landdrost richtte het gebied in. In plaats van die eenvoud is nu een monumentaal beleidsbouwwerk opgetrokken, dat voor de opgave staat een planologisch concept te ontwikkelen dat over ALLES moet gaan. Nooit eerder bestond er zo'n uitdaging, nooit ging het om water, natuur, milieu, verkeer, dijken, bruggen, eilanden, huizen, recreatie en klimaat in één planpakket. De grote vraag is niet of er iets moet of zal veranderen, maar hoe en wanneer dat gebeurt. De ervaring leert dat uiteindelijk toch de ingrepen komen, dat er gaten in de wet worden gevonden, dat de natuur dan in de vergeethoek raakt en de bekende verrommeling uiteindelijk zegeviert. Dat zal nog heel lang duren, dat wel, want er is geen politiek gevoel voor urgentie. De VHR-molens worden naar de

wind gedraaid en politici keren zich af omdat er weinig eer te behalen valt aan wat nog zo lang duurt en zo weinig succes belooft. De CDA-fractie in de Tweede Kamer kwam voorbij in Almere, met deze boodschap. Maar ondertussen staat dat Almere wel te trappelen, heeft de Staatssecretaris haar commitment betuigd en worden de rapporten en visies geschreven.

Wij hebben iedereen deze vraag gesteld: wat is er eigenlijk tegen een prachtig plan, met vooroevers, eilanden, moerassen, diep, schoon water, stranden, haventjes en recreatieparken en mooie, aangepaste woningbouw? En dan komt het eigenlijke bezwaar boven: de aantasting van de horizon. Daar gaat het om. Wat nu nog leeg is, wordt opgevuld. Wat achter de horizon hoort, dringt zich nu op, zoals torens in Almere en een bunkerachtig IJburg. Open ruimte en het Hollandse licht maken plaats voor megalomanie en onherbergzaamheid. Hoewel in het hele land dit sentiment wordt gevoeld en omgezet in een bezinning op stedenbouw en architectuur is het wantrouwen groot. Kleine gemeenten en de natuur- en recreatiesector rond het Natte Hart achten zich machteloos. De VHR-procedure is hét middel om iets van deze macht terug te winnen. Goed uitgespeeld hou je er veel mee tegen. Tot echte victorie leidt dat wellicht niet, maar je wint tijd en frustreert de plannenmakers. Uit de geschiedenis van de milieubeweging weten we echter dat de meeste milieuwinst wordt behaald door compromissen en onderhandelingen. Alle IJsselmeerpartijen zijn tot elkaar veroordeeld, en wie de open ruimte wil bewaren, kan met de VHR achter de hand hoge eisen op tafel leggen.

In plaats van tot-hier-en-niet-verder gaat het aan deze tafel om een soort convenant, waarin partijen afspraken maken over de horizon, geen hoogbouw, geen foute bruggen en wel grote investeringen in de natuur. Jullie krijgen je rode speeltjes, wij krijgen een betere natuur en de garantie van de open horizon. Stop Almere-Manhattan. Geen megalomane architecten. Stop de Volendamse greep op het prachtige Waterland. In ruil krijgen jullie Volendam-in-Zee, mits dat voldoet aan de eisen van natuur-eerst, stranden, vooroevers en karakteristieke architectuur, zoals in de Volendamse Marina. Voor (kleine) gemeenten, de grote steden, provincies, ministeries, wetenschappers, recreatie en vooral de groene sector moet er plaats zijn aan tafel. Het grote openbare belang bestaat, maar dat is niet de woningbouw en de demografische urgentie, wel de natuur en de opgave om het Natte Hart van de Randstad in te vullen met kwaliteit. Het is nauwelijks voorstelbaar dat in de overbelaste Randstad, waar vele ruimtelijke functies niet meer evenredig naast elkaar

kunnen bestaan doch concurreren, zo'n enorme ruimte niet wordt benut voor een planologische groene kwaliteitsslag met schoon water en nieuw wonen, in een decor van uitgestrekte nieuwe natuur. Maar misschien is Nederland inmiddels te klein geworden voor zo veel visie. Er is geen nieuwe Lely, en ook Lorentz kent geen gelijken. Er is geen Deltawet, wel een wet op de Zuiderzeewerken, die niet meer van toepassing is. Aller ogen zijn daarom gericht op de VHR: zetten we die defensief in, dan gaat de boel lang op slot; zetten we die creatief in, dan zou dat wel eens een dwingende katalysator kunnen worden om niet alleen Lely en Lorentz, maar ook Jac P. Thijsse zeer tevreden te stellen. De Oostvaardersplassen worden het genetisch reservoir voor nieuwe natuur. Het uitvergroete Naardermeer. Wat zou het prachtig kunnen worden.